

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ (Велико Търново)

СТОЛИЦАТА ТЪРНОВГРАД ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV В. В СВЕТЛИНАТА НА ПОСЛЕДНИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ

1. СТРОИТЕЛНА ИСТОРИЯ И ПЕРИОДИ НА ИЗГРАЖДАНЕ И ОФОРМЯНЕ НА СТОЛИЦАТА ТЪРНОВГРАД

В писмените извори името Търново се среща в края на XII в. Описвайки събитията от 1185 г., Никита Хониат отбелязва, че „този град е най-укрепеният и най-красивият от всички градове по склоновете на Хемус, заобиколен е от яки стени, мие се през средата от бистра река и е построен върху билото на височина“¹. Но навярно не само разположението е определило избора на Търново за център на освободителното движение против византийското робство. Още проф. В. Н. Златарски допуска, че около Търново са били родовите имения на Асеновци — водителите на въстанието.² От описанието на Хониат научаваме, че Търново по време на въстанието е „най-укрепен и най-красив от всички градове“. Византийският хронист обвинява император Исак II Ангел, че не поставил „гарнизони в тамошните градове, много от които се намирили покрай Хемус и повечето от които или почти всички били построени на недостъпни скали и на покрити с облаци върхове“³.

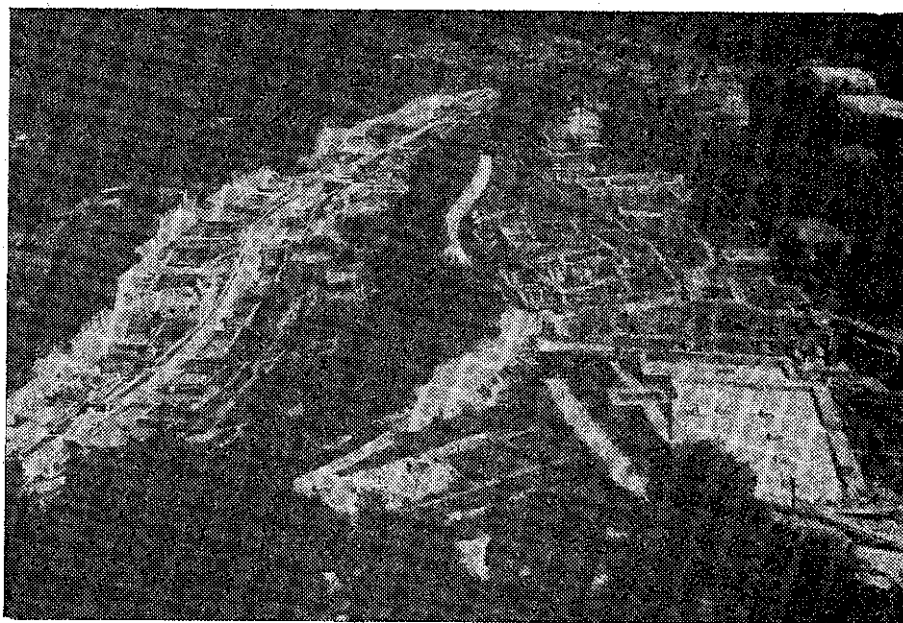
Резултатите от археологическите разкопки подкрепят сведенията на Никита Хониат и дават основание първият период в средновековното строителство да се отнесе към средата и втората половина на XII в. При проучването на двореца на българските царе разкопвачите са установили три периода в неговата строителна история и приемат, че първият е от времето на византийското робство, когато е съществувал като феодален замък на Асеновци.⁴ Напоследък Атанас Попов, разглеждайки резултатите от

¹ Никита Хониат. История. — В: Христоматия по история на България. 2. С., 1978, с. 25.

² В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. III. С., 1940, с. 276.

³ Никита Хониат. Цит. съч., с. 11.

⁴ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Дворецът на българските царе. — В: Царевград Търнов. I. С., 1972, с. 63.

Фиг. 1. Царевец — общ изглед (централното плато и западният склон)

проучването на манастира „Великата лавра“, предположи, че именията на Асеновци са били в т. нар. „Нов град“, но според нас би трябвало да се съберат още аргументи в подкрепа на това мнение и преди всичко от археологически характер, тъй като сегашните са от логическо естество.⁵

При разкопките на южната крепостна стена В. Вълков е установил градеж на стена от XII в.⁶ За строителство преди Второто българско царство споменава и Ив. Дуйчев, който извежда името на Трапезица от термина трапезити = съгледвачи, защитници на проходи, а не с народното етимологизуване от трапеза, трапец.⁷

Сведенията на Никита Хониат, че градът „се мие през средата от бистра река“, трябва да се разбират, че р. Янтра разделя двете основни части на Търново, разположени на хълмовете Царевец и Трапезица. Археологическият материал (най-вече нумизматичен) подкрепя сведенията за началната дата на средновековното строителство на Трапезица и Царевец. Там са намерени много монети от втората половина на XII в.⁸

Втория период в строителната история на Търново условно можем да определим като първи столичен период. Той се отнася към първата половина на XIII в. и се свързва с царуването на Иван Асен II. Към него се отнася преустройството на болярския замък в царски дворец.⁹ Настъпват

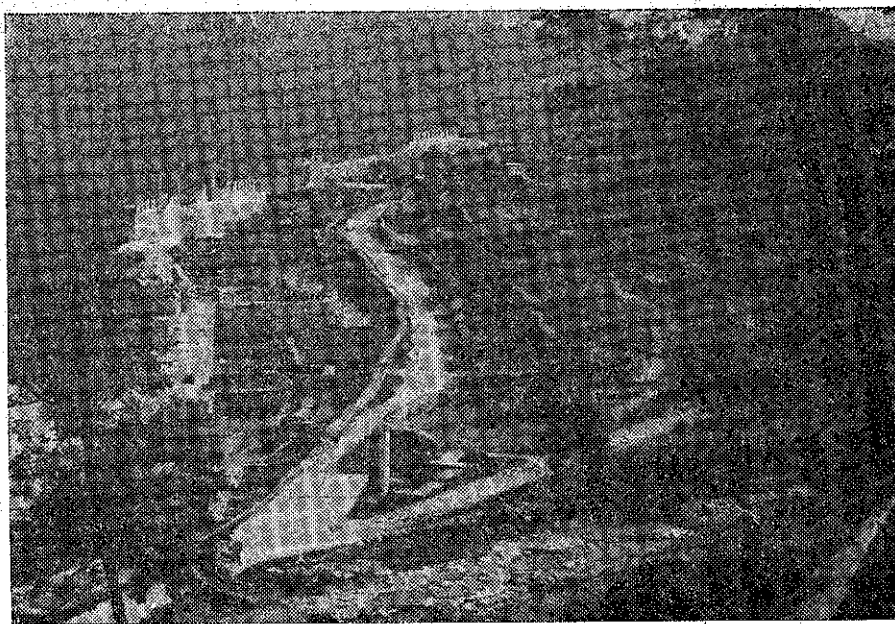
⁵ А. т. Попов. Новият град в Търново. — Векове, 1976, с. 3—5.

⁶ В. Вълков. Крепостни стени, порти, съоръжения и сгради към тях, ръкопис.

⁷ Ив. Дуйчев. Търново като политически и културен център. Българско средновековие. С., 1974, с. 119.

⁸ Н. Ангелов. Средновековни монети от Трапезица. — ИОМВТ, II, 1964, с. 112.

⁹ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Царевград Търнов. I, с. 93.

Фиг. 2. Царевец — западният склон и средновековната улица

промени и в архитектурното строителство — оформя се главният вход на крепостта, изграждат се нови порти и съоръжения по крепостните стени. Откритата потерна в западната крепостна стена според археологическия материал е била преградена пак по това време и е построена т. нар. Малка (Асенова) порта на трийсетина метра южно от потерната като по-удобна и по-сигурна връзка между Царевец и Трапезица през новия град в поречната ивица на р. Янтра.¹⁰

С царуването на Иван Асен II се свързва и строителството на много църкви в столицата, в това число и на църквата „Св. 40 мъченици“.¹¹ В Житието на св. Сава, написано от сръбския хронист Доментиан, поречната ивица между Царевец и Трапезица е наречена *Нов град*. Този текст у Доментиан може да се обясни с факта, че през царуването на Иван Асен II кварталът получава подчертано градски облик — много автори са склонни да приемат, че населението му се е занимавало преди всичко със занаятчийско-търговска дейност (напоследък при проучването на църквата „Св. Димитър“ Я. Николова откри много грънчарски скари за изпичане на сграфито керамика; подобни материали са открити и при разкопките в манастира „Великата лавра“ от Атанас Попов — свързани с керамичното производство и обработката на желязо; в южния двор е от-

¹⁰ За Малката (Асенова) порта вж. по-подробно Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец във В. Търново. Разкопки и проучвания през 1963 г., с. 1—21; Б. Кузупов. Консервация на Малката порта от крепостта на Царевец. — ИОМВТ, III, Варна, 1966, с. 21—25.

¹¹ Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, XI—XIII в., с. 61 и сл.; вж. още Л. Мавродинова. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. С., 1974, с. 41—44.

крита железарска-работилница; в „северния металургичен комплекс за добиване и обработване на черни метали“¹².

Значителни строителни работи са известни от началото на XIV в. и се свързват с царуването на Михаил Шишман. Според едни автори¹³ тази строителна дейност се ограничава само с дворцовата църква, а Ив. Гълъбов въз основа на епиграфския материал допуска едно по-голямо строителство.¹⁴ Първата половина на XIV в. е свързана и с изграждането на няколко църкви и градски манастири на Царевец — към това време се отнася градежът на църква № 9 (на терасата при Балдуиновата кула)¹⁵, при църква № 10 — при западната крепостна стена¹⁶, при църква № 14 на западния склон на Царевец¹⁷, и манастирът при Лобната скала¹⁸. При градските манастири на Царевец се установява следната подробност — при едни ансамблите се оформят при съществуващи църкви (както е при № 9, 10 и 14), а при други при изграждането на манастира е реализирана една предварителна идея (манастира при Лобната скала).

Значителна строителна дейност в столицата се извършва при царуването на Иван Александър. Най-напред с името на Иван Александър се свързва едно голямо преустройство на дворцовия комплекс, за което намираме сведения в Житието на Теодосий Търновски от цариградския патриарх Калист, където се казва, че съборът против еретиците (1350—1360) бил свикан „в новоиздигнатия от него (= Иван Александър — б. а., Й. А.) палат“¹⁹.

2. СТОЛИЦАТА ТЪРНОВГРАД ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIV В.

Столичният град бил разположен на хълма Царевец, където били съсредоточени държавно-политическата и духовната власт и жилищата на обикновеното производително население. Археологически данни за производствена дейност има в квартала около Патриаршията²⁰, при т. нар. Балдуинова кула²¹, край западната и северозападната крепостна стена²², по западния склон²³. Разкопките през последното десетилетие дадоха възможност да се разкрият градоустройствените принципи на столицата и оформянето на отделните ѝ части.

¹² Разкопки на доц. Я. Николова (непубликувани материали) и А. Попов. Разкопки на обект Манастирски комплекс „Великата лавра“ в квартал „Асенов“. — В: Археологически открития и разкопки през 1976 г. С., 1977, с. 109; Археологически открития и разкопки през 1978 г. С., 1979, с. 149.

¹³ С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 162.

¹⁴ Ив. Гълъбов. Средновековната българска епиграфика през последните 30 години. — Археология, XVII, 1975, 4, с. 22.

¹⁵ Разкопки на н. с. Вълчо Вълков и Йордан Алексиев.

¹⁶ Разкопки на Христо Нурков (непубликувани материали).

¹⁷ Разкопки на Христо Нурков и Атанас Писарев (непубликувани материали).

¹⁸ Разкопки на Йордан Алексиев.

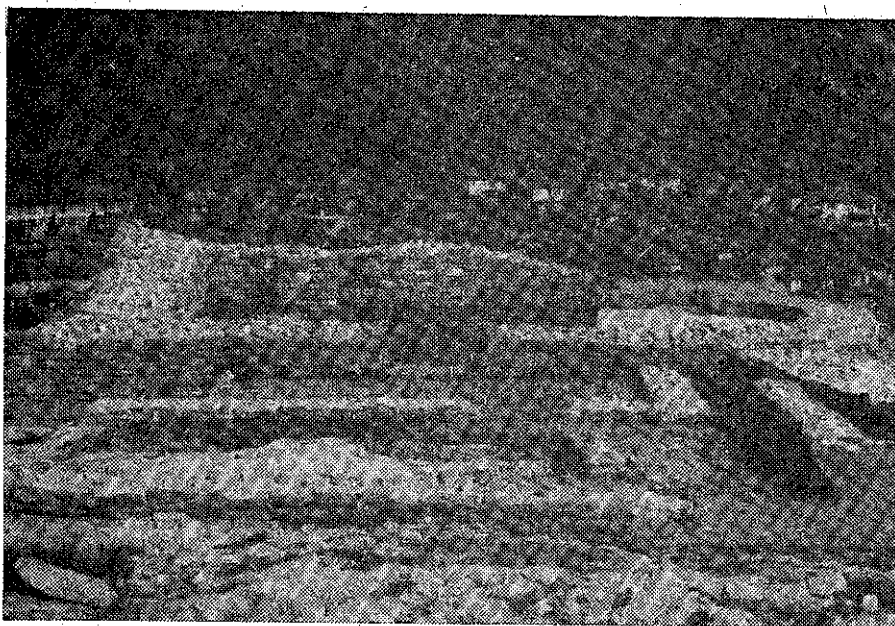
¹⁹ По-подробно за преустройството на двореца вж. С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Цит. съч., с. 69.

²⁰ Разкопки на Н. Ангелов. Вж. и Н. Ангелов. Към въпроса за развитието на занаятите в средновековния Търновград през XIII—XIV в. — ИОМВТ, V, 1972, с. 54 и сл.

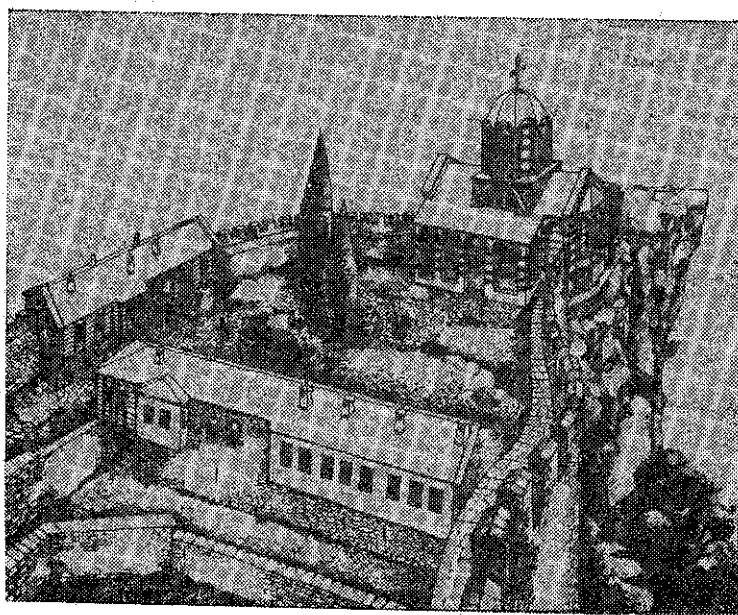
²¹ Непубликувани материали на В. Вълков.

²² Разкопки на Йордан Алексиев. Вж. и Й. Алексиев. Археологически данни за производството на сграфито керамика в столицата Търновград. — Векове, 1980 (под печат).

²³ Разкопки на Златка Генова (непубликувани материали).

Фиг. 3. Царевец — църква № 21 на терасата на Лобната скала

Фиг. 4. Царевец — манастирът при Лобната скала (графична възстановка на арх. Т. Теофилов)

Особено място в градоустройството на Царевец е заемал патриаршеският дворец, разположен на най-високата част на хълма, като най-ярко се е откроявала църквата „Възнесение господне“ с високата кула-камбанария. На север от Патриаршията, на равна тераса е разположен дворецът на българските царе, а пред главния му вход се е оформял малък площад, свързан с дворцовия церемониал и с посрещането на чуждестранните пратеничества. Обособен квартал се е разполагал като венец около стената на патриаршеския дворец. На западния склон се е оформял друг квартал, по-голямата част от сградите на който са ориентирани със западните си фасади към улицата, която е свързвала главния вход с Лобната скала. Както вече отбелязахме, населението, живеещо в тези квартали, се е занимавало със занаятчийско-търговска дейност. Така например в жилищата около Патриаршията са открити калъпи за отливане на накити, по западния склон в квартала край западната и северозападната крепостна стена са намерени останки, свързани с обработката на кост, отливане на накити, следи от стъклопроизводство има при третата порта на главния вход,²⁴ голямо количество поти се откриха в района около Балдуиновата кула, като при някои се откриваха медни окиси, а при други (обикновено по-малки) — златни капчици. Важно място в градоустройствената схема на Царевец са заемали манастирите. Обикновено това са малки ансамбли, изолирани от останалата градска среда. Материалите, които се откриват в тях, свидетелствуват за просветна и книжовна дейност, а така също и за производствени занимания на монасите (отливане на накити, обработка на кост). Градските манастири са били центрове на просветния живот в столицата (наред с по-големите манастири, разположени в близката околност на Търновград) — в тях е ставало обучението на четмо и писмо, подготовката на свещеници.

Разкритите в началото на нашия век църкви на хълма *Трапезица* не дават представа за мястото, което той е заемал в столичния град. Обикновено авторите са били смущавани от големия брой църкви и са го определяли или като „търновския Кремъл“, където са разположени фамилни болярски църкви, или като крепост, в която при опасност се е събирало населението, живеещо в новия град. Според нас, разбира се, най-точен отговор на този въпрос ще дадат новите археологически разкопки. Трапезица е типична градска част и картината там едва ли ще бъде по-различна от тази на Царевец.

Кварталът в поречната ивица на Янтра между крепостите Царевец и Трапезица, наричан *Новият град*, е населяван с многобройно население, което преди всичко се е занимавало със занаятчийско-търговска дейност (вече споменахме за част от тази дейност, установена с археологически материал), но искаме да отбележим и благоприятните природни условия за развитието на някои занаяти. Така например глинените находища и обилната вода са двете основни предпоставки за развитието на грънчарското производство.²⁵ В този квартал е живеело будно българско население — факт, който обяснява избора на мястото на църквата „Св.

²⁴ В. Вълков. Доклад на Международния конгрес по стъклопроизводство, организиран от Балканоложкия институт в Белград.

²⁵ Вж. И. Алексиев. За някои изображения върху сграфито керамика от столицата Търновград. — Изкуство, 1977, I, с. 63 и сл.

Димитър“ от двамата братя Асен и Петър и обявяването на въстанието. Напоследък при археологически разкопки на манастира „Великата лавра“ Атанас Попов откри масивна крепостна стена, успоредна на реката, с няколко четириъгълни и U-образни кули с фронт към Янтра. Той предполага, че тази стена е първи укрепителен пояс в отбраната на Царевец и опасва целия хълм Царевец или се свързва с напречните крепостни стени (разбира се, тези предположения са само върху разкритата част от крепостната стена — б. а. — Й. А.). По такъв начин представата ни за новия град значително ще се промени.²⁶

Името на квартала на франките (фрѣнзите) *Френк-хисар* в средновековната столица е дошло от чуждестранните търговци, които са живеели и търгували там. За уредбата на чуждестранните колонии можем да съдим по сведенията от грамотите на българските царе и най-вече от договора на Михаил Асен с Дубровник от 1253 г. и от договора на добруджанския княз Иванко с генуезците от 1387 г. Чуждестранните колонии са имали право на собствени общини, църкви, съдилища, т. е. при едни бъдещи разкопки на Френк-хисар следва да се открият наред с жилищните и складовите помещения и по-представителните сгради на общината, църквата и т. н.²⁷

Името на *Света гора* като част от столицата показва, че тук са били съсредоточени духовният и културният живот и навярно е наречена така по подобие на атонската Света гора. За нея споменава и патриарх Калист в Житието на Теодосий Търновски, който „достигнал Търново, столица на българите и втор на думи и дела град след Цариград. Той там намери много прочутия тогава манастир на всеславната Дева и Богородица Христова майка, посели се на онова място, което и досега се именува с обичайното название Света гора.“²⁸ Същите сведения намираме и в Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак.²⁹ При изкопни работи оттам са известни няколко скулптурни главички, направени от мек варовик.³⁰

²⁶ По-подробно за новите резултати от разкопките вж. А. т. Попов. Новият град в Търново. — Векове, 1976, 4, с. 3—5.

²⁷ И. в. Дуйчев. СБК, 2, с. 49; с. 191: „... да дадат, предадат и доставят по казания консул или на консулите, който подлежи да бъде избран и изпратен, както (се каза) по-горе *удобно, подходящо и необходимо землище, на което да може да се построи влагалница и църква*, където казаните генуезци. . .“ (к. а. — Й. А.).

²⁸ И. в. Дуйчев. СБК, 2, с. 217.

²⁹ Край Търново се намира една местност (в заб. 57 авторите отбелязват, че според някои става дума за хълма, наричан Света гора. По описанието на Цамблак, който пише, че имал „обилно течащи води, злак и усойни места“, те приемат, че става дума за местността „Ксилифор“. Но споменаването, че там се намира храм на приснодевата Христова майка и Богородица, съпоставено със сведенията от Житието на Теодосий Търновски, изключва това предположение, тъй като там е упоменато, че този храм се намира на „онова място, което и досега се именува с обичайното название Света гора“. Невъзможно е съществуването на два манастира в столицата Търновград, които да са посветени на един и същ патрон, (б. а. — Й. А.), „отделена от него само с една река, видима отвред, пълна със злак и напоявана обилно с изтичащи води; водната ѝ щедрост наслаждаваше очите преди вкуса; с дървета гъсто обрасла, тя е пълна с разнообразие на всякакви плодове и цветя, а над нея се издига гъста гора и пространна. В тази местност се намираше храм на приснодевата Христова майка и Богородица.“ Вж. П. Русев, И. в. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 189.

³⁰ За тях вж. Я. Николова. Принос към средновековната българска пластика. — Археология, II, 1960, 4, с. 14—18. По-различно тълкуване вж. у Б. Дрангов, Л. Квинто. Ново тълкуване на каменните скулптурни глави от Велико Търново. — МПК, VII, 1977, 2, с. 5—11.

На високото плато Момина крепост е намерен надпис върху мраморна плоча с името *Девин град*.³¹ На този хълм Иван Велков е открил следи от средновековно строителство, което дава основание на Ив. Гълъбов, подкрепяйки мнението си с епиграфския материал, да посочи, че и Девин град е бил една значителна градска част. На западния склон на хълма при археологически разкопки на Ст. Ваклинов и Я. Николова, организирани от ВТУ „Кирил и Методий“, са разкрити жилища-полуземлянки и една средновековна църква, което дава основание на разкопвачите да приемат, че това е квартал на бедното столично население.³² И ако приемем предположението на Атанас Попов за околоръстната крепостна стена, само кварталът на десния бряг на Янтра, разположен на западния склон на хълма Момина крепост, е останал извън крепостните стени.

Разгледани, макар и много общо, столичните квартали показват, че в тях е живяло разнородно по социален състав население, заниманията на което са били преди всичко в областта на занаятите и търговската дейност, живели са и обслужващо двореца население, градска войска и лична гвардия на царя, монаси. Това разнородно по състав население е живяло в различни по тип и големина жилища. Най-често срещаното жилище на Царевец (където са направени най-много проучвания) е едноделното или двуделното жилище, издигнато най-често на два етажa, но са разкрити и жилища с по-сложен план и значителна големина, а някои от тях са оформени и като самостоятелни комплекси (така например Болярското жилище, разкрито северно от двореца, се състои от жилищна сграда — отворено симетрично жилище, стопански сгради, малък параклис и вътрешен двор).³³ В църковната архитектура през XIV в. най-често срещана е кръстополната църква (като това е време и на разцвет на живописния стил в архитектурата).

Особено място, както вече подчертахме, имат манастирите, които значително подпомагат широкото разпространение на грамотността. Разглеждайки този въпрос, най-напред трябва да направим уговорката, че съществуват два вида грамотност — т. нар. „висока“ грамотност, т. е. грамотността на професионалните книжовници и граматници, калиграфите в скрипториите на двореца и Патриаршията, преводачите и изправителите на книги в манастири и църкви, и т. нар. „ниска“, или „елементарна грамотност“, т. е. грамотността на обикновеното градско население. Въз основа на епиграфски материал и археологически паметници авторът стига до извода, че през средата на XIV в. над една трета от столичното население е грамотно, като тук могат да се посочат представители на различни социални групи: занаятчии — керамици, ювелири, каменоделци, строители, войници и обикновено население.³⁴ Широката грамотност на

³¹ По-подробно за надписа вж. Н. Ангелов. Среднобългарски надписи от Патриаршията. — ИАИ, XXXIII, с. 117.

³² Я. Николова, Н. Ангелов. Средновековна църква на западния склон на хълма Момина крепост в Търново. — ИОМВТ, II, 1964, с. 19—28; Я. Николова. Две нови жилища в подножието на хълма Момина крепост във Велико Търново. — ИОМВТ, III, 1968, с. 57—65.

³³ По-подробно за него вж. Я. Николова. Жилищната архитектура в Търново през XII—XIV в. — Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, VIII, 2, 1973, с. 112—114.

³⁴ По-подробно вж. Й. Алексиев. За грамотността на столичното население през Второто българско царство. — В: Средновековният български град (под печат).

столичното население особено след средата на XIV в. според нас е предпоставка за качествен скок при царуването на Иван Александър, т. е. тя е предпоставка за втория Златен век в развитието на българската култура и изкуство. Разбира се, това е само част от истината. Останалата част трябва да търсим в особеното място на българската държава и българската църква през втората половина на XIV в., когато тя става притегателен център и символ на принципност към вярата за източноправославния свят. Всичко това показва, че високият подем в изкуството и културата през втората половина на XIV в. не е изолирано, случайно явление, а е един качествен скок, дошъл в резултат на продължителни количествени натрупвания в областта на материалната и духовната култура в българското средновековно общество.